

אלה תולדות השינויים בקיבוץ

יובל דרור

אליעזר בן-רפאל עם מנחם טופל, שלמה גץ, ארזה אברהמי ובשיתוף אליאט אורחן / **הקיבוץ: סיכון ההישרדות**, הוצאת יד טבנקין, מאגנס, המכון לחקר הקיבוץ והרעיון השיתופי באוניברסיטת חיפה והמדור לחקר החינוך הכפרי באורנים, 2011, עמ' 276 + 10 עמודי תקציר באנגלית

ב"פתח דבר" להקיבוץ: סיכון ההישרדות נכתב:

ספר זה הוא המשכו של חיבור קודם מאת אליעזר בן-רפאל ומנחם טופל **הקיבוץ על דרכים מתפצלות** (2009), אשר יצא בעקבות הסיווג של הקיבוצים וכניסת המגזר הקיבוצי לעידן חדש של אפשרויות וכיווני התפתחות מרחיקי לכת [...] השאלה המרכזית שנידונה [שם] הייתה "קיבוציות" מהיז", השאלה שעומדת במרכז חיבור זה סובבת סביב המושג "פלורליזם", האופן שבו מתפתחת הטרוגוניזציה של המרקם החברתי בכל קיבוץ וכן הטרוגוניזציה של המודלים הקיבוציים ברמת המגזר בכללו (עמ' 1).

בהמשך נזכר, שחומרי הגלם המחקריים להקיבוץ: סיכון ההישרדות נאספו על-ידי "נאמני המחקר" בקיבוצים שנבחרו, ונערכו על-ידי צוותי חוקרים משלושת מכוני המחקר הקיבוציים ביד טבנקין, באוניברסיטת חיפה ובאורנים.

הקיבוץ על דרכים מתפצלות הסתייע, נוסף על שני החוקרים העיקריים, בשש עבודות מחקר שנערכו רובן ככולן בידי חוקרים חברי קיבוץ או בעלי רקע קיבוצי. ב"פתח הדבר" לספר זה, משנת 2009, התרכזו מחבריו במשבר הכלכלי שפקד את הקיבוצים באמצע שנות ה-80 ובהשפעותיו החברתיות, שהביאו לשינויים רדיקליים באורחות החיים בקיבוץ, וציינו את הפרויקט המחקרי "הקיבוץ במפנה המאה" שהוקם ביד טבנקין בראשותו של בן-רפאל, "שבדק את גל השינויים, המוטיבציות של חברי הקיבוץ, והשפעותיו של התהליך על חיי הקהילות והזיקות החדשות שהתפתחו כלפי הסביבה הלא-קיבוצית" (עמ' 1). חלקים ניכרים מהמחקר רב-ההיקף הזה ראו

פרופסור יובל דרור מקיבוץ כפר-רופין הוא היסטוריון של החינוך הציוני בבית-הספר לחינוך באוניברסיטת תל-אביב וחוקר את החינוך הקיבוצי. כתב את **תולדות החינוך הקיבוצי - ממעשה להלכה** (2002) וערך את **הקבוצות השיתופיות בישראל** (2008).

דוא"ל: droryuvl@post.tau.ac.il

אור בסדרת מונוגרפיות מחקריות, שרובן נכתבו על-ידי חברי קיבוץ במסגרת לימודיהם לתארים השני והשלישי באוניברסיטאות. עיקריו סוכמו בספרו של בן-רפאל **מהפכה לא טוטלית** (1996).

הספר **מהפכה לא טוטלית** נפתח ב"חקר הקיבוץ" וב"עניין התאורטי" שיש בו בכלל ובהיות "הקיבוץ במשבר" בפרט. הדיון התאורטי המפורט הראשון בספר מתרכז ב"ריבוד, קונפליקט ותמורות חברתיות", ונסמך במידה רבה על מחקר של בן-רפאל משנת 1988 (*Status, Power and Conflict in the Kibbutz*), שמצא "מערכת ריבודית מסועפת, שנשענה בעיקר על תחומי העבודה והפעילות הציבורית" ויש בה קטגוריות ריבודיות של מידת הסמכות, היקרה וההשפעה (*Authority, Prestige and Influence*), סטטוס של חבר קיבוץ שהוא שווה ערך לסטטוס הסוציו-אקונומי בחברה שמחוץ לקיבוץ. בסיס הנתונים במחקרו של בן-רפאל משנת 1988 וההגדרות שלעיל שימשו אותו בגרסה עברית מוקדמת של הספר, **קדמה כנגד שוויון: ריבוד ושינוי בקיבוץ** (1986) - מערכת מחקרים שנערכה ברחבי התנועה הקיבוצית בראשית שנות ה-80, מעט לפני המשבר הכלכלי החריף. ככתוב ב"פתח דבר" (עמ' 11), מחקרים אלה סוכמו בספר מטעם "מכון גולדה מאיר לחקרי עבודה וחברה" באוניברסיטת תל-אביב ובוצעו, בהנחייתו של בן-רפאל, בעיקר על-ידי תלמידי הקורס הדו-שנתי באפעל, מסגרת להשכלת המבוגרים של התנועה הקיבוצית המאוחדת (תק"ם) דאז.

ארבעה מכנים משותפים ישנם בשלשלת המיזמים וספרי המחקר הללו, שקדמו לספר הנוכחי. הראשון הוא עצם כתיבתם ועריכתם על-ידי אליעזר בן-רפאל, שהיה חבר קיבוץ חניתה במשך 20 שנה ופרופסור לסוציולוגיה באוניברסיטת תל-אביב (כיום אמריטוס). השני הוא, שכולם נאספו ונערכו בשיתוף עם חברי קיבוץ כ"אינפורמנטים" וכחוקרים ומכאן עיגונם במציאות הנחקרת. השלישי הוא התבססותם על מערכת מושגית סוציולוגית - אך רבים בהם ההיבטים הבינ-תחומיים בכלל והפילוסופיים וההיסטוריים בפרט, למשל באשר למושגי האנרכיזם, האוטופיה ותאוריות של מודרניות. והמכנה המשותף הרביעי והעיקרי הוא, שכולם עוסקים בהיבטים שונים של השינויים בקיבוצים בעשורים שחלפו מאז המשבר הכלכלי והחברתי של שנות ה-80, ומאפשרים יחדיו את בחינת המחקר האינטנסיבי ביותר של תולדות השינויים בקיבוצים בעת האחרונה.

בסקירה זו אטען, שמחקריהם של אליעזר בן-רפאל וחבריו מביאים בעצם הרצף המשכי שלהם את תולדות הפרק האחרון (עד כה) בסיפורו של הקיבוץ - השינויים המהפכניים אך הלא-טוטליים, בלשונם, תוך בניית היסטוריה חברתית של חיי היוס-יום הקיבוציים כהלכתה - שילוב בין היסטוריה "מלמטה", שנחקרה מבחוץ ובסיוע

חברי קיבוץ, ובין תאוריות וכלים מתחום מדעי החברה. מחקרים אלה משלימים וממשיכים את מחקרו המקיף של הנרי ניר (2008), **רק שביל כבשו רגלי – תולדות התנועה הקיבוצית**, שפרקיו האחרונים דנים בתקופה שבין המהפך בשנת 1977 למשבר העמוק של הקיבוץ עד תום המאה העשרים במבט היסטורי מסכם. ב"אחרית דבר" בספרו מפרט ניר ארבעה תרחישים אפשריים לעתידו של הקיבוץ: אפוקליפסה כלכלית וחברתית; ובניגוד לה, התחדשות השיתופיות; פלורליזם ושוני בין הקיבוצים "השיתופיים" ו"המתחדשים", ושילוב בין שני התרחישים האחרונים. ניר חותם באמרו: "כל התרחישים הללו אינם הרבה יותר מ'ניחושים מושכלים'. נוכח הגיוון והמהירות של ההתפתחויות בשטח [...], תהיה זו יומרת סרק לנסות ולהציע תחזית מוצקה לעתיד לבוא" (עמ' 598). אליעזר בן-רפאל וחבריו החלו במחקריהם על "ההתפתחויות בשטח" בו בזמן עם מחקריו של הנרי ניר ז"ל והם גם ממשיכים אותו בדרכם; הם, וההיסטוריון יעקב עובד במפעלו המחקרי המעמיק והמתמשך, המתרכז בקומונות בעולם והקיבוץ בכללן, הם בעת הזו החוקרים המקיפים את חיי הקיבוץ על כל היבטיהם.

להלן אפרט את עיקרי התפישה של בן-רפאל בדבר המהות הקיבוצית המשתנה תדיר, על-פי ההשתלשלות ההיסטורית של מחקריו – מהמוקדם למאוחר ובהתייחס לתפישות תאורטיות אחרות במחקר הקיבוץ. כבר **בקדמה כנגד שוויון** (1986) חילק בן-רפאל את חוקרי הקיבוץ לשתי קבוצות באשר לריבוד ולשוני. מחד גיסא, יונינה טלמון וממשיכיה הסוציולוגים באסכולה הירושלמית (ואחר-כך החיפאית בהנהגת מנחם רוזנר), שהתרכזה במושג השוויון בקיבוץ ובחנה עד כמה היה קיים ומהי מידת האי-שוויון הקיבוצי מאז שנות ה-50 ועד ראשית שנות ה-80; מאידך גיסא, החוקרים הזרים והישראלים, והבולט בהם הוא האנתרופולוג גדעון קרסל, שהתרכזו באותן שנים בחקר אי-השוויון והיווצרותם של אליטות ומקצועות (גבריים) מועדפים. הראשונים ראו בקיבוץ אנטי-תזה עקרונית לחברה הסובבת, ואילו האחרונים – מקרה פרטי של ריבוד מודרני בתוך החברה הישראלית המערבית במהותה. בן-רפאל נקט את הגישה השנייה לריבוד וניסח לו ממד שלישי – "קבוצות קונפליקט צוברניות" ואינטרסנטיות, השואפות להצבר יתרונות כלכליים ופוליטיים לעצמן ולחבריהן. בהמשך הספר התרכזו בריבוד בקיבוץ עצמו, ובפרקי הסיום שאל "הקיבוץ, לאן?" והציג בעיות חברתיות שזוהו כבר אז: "דה-קולקטיביזציה", שמתבטאת במחלוקות על פנסיה, עזיבת הבנים, שאיפות להשכלה גבוהה, התחזקות המשפחה, נחיתות מעמדה של האישה ו"מקורות חוץ" פרטיים. בן-רפאל סיכם בתגובות הקיבוץ והשתנותו בשל בעיות אלה, היוצרת דינמיקה דיאלקטית של יחסי ריבוד ושוויון חברתי. הוא חתם את ספרו באמירה: "בתור דגם של מבנה

חברתי מודרני, הקיבוץ בישראל נתון למתחים הכרוכים ביחסי הגומלין בין העיקרון הסוציאליסטי והעיקרון הקפיטליסטי. התגלמות עקרונות אלה היא כאן קיצונית במיוחד, ובמובן זה מהווה הקיבוץ 'מציאות אידיאלית'" (עמ' 165).

גם בספר **מהפכה לא טוטלית** (1996), שנדפס כעבור עשור, עימת בן-רפאל את תפישתו הקונפליקטואלית עם זו של טלמון-גרבר ותלמידיה-ממשיכיה, שהראו כבר בשנות ה-50 את הכרסום בערכי הקיבוץ בשל התפשטות האינדיבידואליזם, המשפחתיות והחומרנות, כאשר הסגפנות מימי היישוב התחלפה בנוחות אישית ומשפחתית לנוכח שינויי החברה הישראלית והפיכת הקיבוץ לקהילה רב-דורית. טלמון-גרבר פיתחה מודל התפתחותי דו-שלבי של הקיבוץ: מ"חברותא" (bund) בראשית הקיבוץ, שבה האינטגרציה של חברה מבוססת על נאמנות ערכית מוחלת, ל"קהילה" (commune) כעבור דור, שבה הלכידות היא חברתית בעיקרה ומבוססת על קבוצות-משנה הנוצרות במהלך השנים תוך נאמנות לערכי היסוד. אריק כהן, מהאוניברסיטה העברית, הוסיף את שלב ה"התאגדות" (association) בטרנספורמציה שעובר הקיבוץ, שבחלוף עוד דור האינטגרציה בה היא ברמת מוסדות פורמליים

המסתייעים בקונסנזוס הערכי וברשתות התת-קבוצתיות שנוצרו בשני השלבים הקודמים. מנחם רוזנר, מהבולטים בתלמידיה וממשיכייה של טלמון-גרבר, עשה יחד עם עמיתיו שימוש בגישה ההתפתחותית-ההמשכית הזו במחקר על הדור השני בקיבוץ. בניגוד אליהם, המשיך בן-רפאל **במהפכה לא טוטלית** לגבש את שיטתו הקונפליקטואלית לחקר הקיבוץ, ומנה שלושה תחומים המרכיבים את הזהות הקיבוצית: (1) התחום הקהילתי, שבו בולטת הדילמה של שוויוניות שיתופית כנגד אינדיבידואליזם; (2) התחום הכלכלי, שבמרכזו דילמת השותפות העסקית כנגד ההישגיות, או השיתופיות החברתית כנגד היעילות הכלכלית. לדילמה זו ולריבוד החברתי שבין אליטות ו"קליקות" פנים-קיבוציות התייחסו בהרחבה בן-רפאל ועמיתיו, בעיקר טופל וקרסל ואחרים; (3) התחום הפוליטי-הציבורי, שבו הדילמה בין אחיזת הקיבוץ במעמד האליטיסטי של המנהיגות הכלל-לאומית שייחד, ועדיין מייחד, אותו בחברה הישראלית, לבין ניצול העמדה הציבורית לצורך "אגואיזם קולקטיבי", פעולה על-פי האינטרסים המגזריים הכלכליים והאחרים. בסכמו את השינויים שאירעו ב"קיבוץ במשבר", שהביאו ליצירת "תנועה קיבוצית חדשה", הסתייע בן-רפאל במודל המשולש הזה: (1) עקרונות הקהילה הוגדר מחדש, תוך ייחוס יתר חשיבות לאינדיבידואליזם וניסוח מחדש של ההתחייבויות ההדדיות שבין החברים לקולקטיב; (2) הממד המשקי הוצב במרכז ההתעניינות, תוך שהוא זוכה לתמיכה ביתר עצמאות, או אף עליונות; (3) הממד האליטיסטי של זהות זו זוכה להתייחסות מזלזלת למדי" (עמ' 181-190). בן-רפאל אימץ את הקבצת השינויים המהפכניים הללו לשלושה אשכולות כפי שמצא טופל (**מגמות בתהליך השינוי בקיבוץ**, 1995): הפרטה של תחומי חיים רבים, ניהוליות כלכלית תוך הייררכיה גוברת ושיזור הולך וגדל בחברה החיצונית ובנורמות שלה, שכל אחד מהם פוגע בזהות הקיבוצית המקורית שלעיל. תמורות עמוקות אלה אינן מיושמות בכל הקיבוצים, ועוצמתן משתנה בכל קיבוץ; על-כן הסיק בן-רפאל, שמדובר אמנם במהפכה של ממש בקיבוץ, אך היא אינה טוטלית כי חלק ממרכיבי זהותו עדיין נשמר.

כעבור 13 שנים, בשנת 2009, בעידן של תמורות מפליגות עוד יותר שנחקרו **בהקיבוץ על דרכים מתפצלות**, העמיקו בן-רפאל וטופל להתמודד עם שאלת זהותו של הקיבוץ – שאולי הגיע לסוף דרכו הייחודית. הספר נכתב על-ידי השניים בהשתתפות חוקרים נוספים, כשתורותיהם של טלמון-גרבר ורוזנר נדונות רק על-ידי החוקרים השותפים, אך לא על-ידי הכותבים הראשיים. בן-רפאל וטופל הציגו בספר זה את המושג "הבנייה קולקטיבית מחדש" (collective reconstruction) בהתייחס לתאוריות סוציולוגיות מובילות, מושג המורכב מתהליך תלת-שלבי: החל ב"פירוק ובינוי" (של הקיבוץ הישן, הסדריו ומוסדותיו), דרך "גיבוש הייחוד"

של הקיבוץ, תוך בחינת הייחוד הקולקטיבי שלו הלכה למעשה, וכלה ב"ניסוח מחדש של הזהות הקולקטיבית", עיצוב הערכים, הנורמות והדימויים העצמיים תוך כדי הסכמות או חילוקי דעות של חברי הקולקטיב ובהתייחס לאחרים סביבם. שלושת השלבים הללו נבחנו בקיבוץ תוך שימוש בחומרים שעמדו בפני "ועדת הסיווג של הקיבוצים" בראשות אליעזר בן-רפאל, בדיוניה המפורטים ובמסקנותיה שהוגשו בשנת 2003. בישיבות הוועדה דנו בסוגיות מעשיות ועקרוניות כאחת לגבי "שיוך הדירות", "הרחבות קהילתיות", "ערבות הדדית" "גבולות הפרטה" האפשריים בקיבוץ ועוד. המלצותיה, שהפכו בשנת 2006 לתקנות רשמיות של רשם האגודות, כללו שלושה סוגי קיבוצים: "שיתופי" כבעבר, "מתחדש", שיש בו סממנים דיפרנציאליים, ו"קיבוץ עירוני". כל החומרים הללו הובאו בנספחים. תהליך ה"הבנייה הקולקטיבית מחדש" בעבודתה של ועדת הסיווג נותח בסיוע תאוריות, מחקרים וסקר עמדות בחמשת פרקי השער הראשון ששמותיהם מדברים בעד עצמם: "המפץ הגדול", "פירוק ובינוי", "בכל זאת קיבוץ", "זהויות חדשות" ו"דרכים מתפצלות". פרק זה נחתם בחזרה של בן-רפאל וטופל על קביעותיו התאורטיות של הראשון כבר **בקדמה כנגד שוויון** (1986): הקיבוץ צריך להיחקר לא כאוטופיה שוויונית של "חברה אחרת" ומושלמת, שמאה שנותיה הוכיחו שאיננה כזו (לשיטת טלמון-גרבר, רוזנר וחבריהם) – אלא כ"מבנה חברתי אוטופי-מודרני": אוטופי בדרך הקיום הקולקטיבית הייחודית שלו בתוך החברה המודרנית הישראלית הרחבה. לסיום הדרכים המפוצלות מוגדרים הקיבוצים לסוגיהם כ"חברה בסיכון", שהאתגר המרכזי שלהם הוא "להיות קיבוץ או לחדול" (עמ' 81-82).

הקיבוץ: סיכון ההישרדות (2011) מאת אליעזר בן-רפאל וחבריו, ממשיך כעבור שנתיים את הדיון בקיבוץ כחברה בסיכון. בהקדמה לספר נדון "הקיבוץ שאחרי הסיווג", ובראשיתה מובא "דיון נוקב: שינויים בקיבוץ או שינויים של הקיבוץ?". שוב נדרשים המחברים למחלוקת עם רוזנר ועמיתיו באשר לניתוח המשבר הקיבוצי שהתחולל בשנות ה-80. רוזנר טוען, ששינויים קיצוניים מדי בקיבוצים עלולים להביאם לכך שבעתיד יחדלו להיות קיבוץ, מבחינה סוציולוגית ומשפטית, כפי שאפשר ללמוד מניסיון ההיסטורי של קומונות אחרות; רק שמירה על עקרונות הקיבוץ תבטיח את הישרדות הקיבוצים ככאלה ולא כיישובים קהילתיים. בן-רפאל וחבריו מציגים כתשובה לגישה התאורטית הפסימית הזו, שבסופה ייתכן קץ הקיבוץ, את הגישה הקונפליקטואלית האופטימית שלהם, שעיקרה תהליך ה"הבנייה הקולקטיבית מחדש" של הקיבוץ, כפי שפורט בספר הקודם. הם מתרכזים ב"פלורליזם" חברתי בכלל וב"פלורליזם קיבוצי" בפרט, ונאמנים לשיטתם הם שואלים על הקיבוץ כחלק מהחברה המודרנית והישראלית בכלל: מהו קיבוץ כיום? כלום אפשר לדבר על המגזר

הקיבוצי בכללו על סמך דוגמאות קיבוציות פרטניות? האם הפלורליזם הקיבוצי מהווה המשך לקיבוץ מן העבר? האם אבד לגמרי ייחודו של הקיבוץ, והוא פלורליסטי כיתר מרכיבי החברה הישראלית? הפלורליזם, משום מעורבותו הרבה בחברה הישראלית, נבחן בשערו הראשון של הספר מבפנים ומבחוץ: אינפורמנטים חברי קיבוץ ברמה הארצית, האזורית (במועצות ובמפעלים האזוריים) והמקומית (מזכירים, יו"רים ומנהלי קהילות וגזברים) רואיינו באשר לקשריהם עם הממסד במשרדי הממשלה הנוגעים לקיבוץ ובמנהל מקרקעי ישראל; בכירי ממסד אלה רואיינו באותן סוגיות, הנוגעות כולן לשונות ולשינויים המפליגים בקיבוצים בתחומי החיים השונים.

בשער השני התרכזו החוקרים במידע שאספו במדגם של 14 קיבוצים המייצגים את הפלורליזם לתצורותיו השונות – באשר לסוגיות טעונות, כגון קליטת חברים חדשים, שיוך הדירות לחברים, פנסיה לוותיקי הקיבוץ, מסי הקהילה, ההרחבות הקהילתיות והשתלבותן בקיבוץ – והקונפליקטים שנגרמים בסוגיות אלה בשל הפלורליזם של האוכלוסיות השונות בקיבוץ. שער זה נחתם בפרק מעובד מחדש מתוך בן-רפאל וטופל (2009), שעניינו הזהויות הקולקטיביות ב"קיבוציות החדשה" על-פי דירוג החשיבות של ערכי הקיבוץ בעיני חבריו: בראשם ביטחון כלכלי, ערבות הדדית ואיכות חיים, ורק אחריהם משימתיות לאומית, שוויוניות ושותפות בנכסים.

השער השלישי מוקדש ל"פלורליזם המגזרי", ובוחן את התמודדותה הבעייתית של התנועה הקיבוצית עם ההשתנות המתמדת של הפלורליזם בתוך הקיבוצים ואוכלוסיותיהם המגוונות, בין הקיבוצים לתת-סוגיהם ובינם לבין מוסדות המדינה על רקע כל אלה. בפרק זה מציינים המחברים, שרשם האגודות השיתופיות, כרשות ממלכתית ולא תנועתית, מהווה "שומר הסף" שקובע מיהו קיבוץ – שיתופי או מתחדש – בעוד התנועה, שזה לכאורה תפקידה, עוסקת בעיקר בשמירת זיקתם של הקיבוצים אליה כמסגרת הדואגת לאינטרסים שלהם, וככל שגודלה יישמר כן יתחזק כוחה כלפי המוסדות הממלכתיים. הפרק השביעי והמסכם, "בהיעדר אידיאולוגיה", דן בסיכונים שבפלורליזם הקיבוצי, הגדולים הרבה יותר מעצם הבידול הריבוני שבן-רפאל הצביע עליו כבר בשנות ה-80. שני גורמים עיקריים וסותרים מסכנים את הפלורליזם הקיבוצי: תחושת הכישלון בשמירת הקיבוץ וערכיו, שעלולה להביא את חבריו לרצות להיפטר ממנו כסיווג יישובי, וההצלחה בשינויים מרחיקי לכת מדי, שעלולה להביא את הקיבוץ אל מחוץ להגדרתו ה"מתחדשת" ביותר. הפרק נחתם במיפוי הסוגיות העיקריות שבסדר היום החדש של הפלורליזם הקיבוצי והמגזרי על רקע הפלורליזם הכללי-ישראלי, בפירוט הסיכונים הכרוכים בהן בעתיד – ובסיכום תאורטי, המנתח את מציאות הקיבוץ כיום בהסתמך על שניים

מאבות הסוציולוגיה, מקס ובר (Weber) וג'וזף שומפטר (Schumpeter). עוד בשנות ה-80 ליוו דיונים נוקבים ומחלוקות אידאולוגיות את המעבר מהלינה המשותפת ללינה בבתי ההורים, ואילו בשנות ה-2000, שנדונות בספר **סיכון ההישרדות**, כמעט נעדר הלהט הרעיוני בהחלטות מרחיקות לכת פי כמה מבחינת עקרונות הקיבוץ, באשר לשיוך הדירות והנכסים, שכר דיפרנציאלי ועוד. שינויים אלה, שהיו בהם ויתורים של ממש על הרעיון הקיבוצי, נהגו ובוצעו בקיבוצים שהגיעו לפשיטת רגל כלכלית וחברתית ורק באמצעותם הם הצליחו לשרוד כקיבוץ, לתפישתם. שינויים אלה גם הגבירו את שיבת הבנים וקבלת אוכלוסיות נקלטות חדשות. לשיטתם העקבית של מחברי הספר, המהפכה קיימת אך אינה טוטלית עד כדי ביטול ישותו של הקיבוץ. בעשור הראשון של המאה העשרים ואחת הערבות ההדדית עדיין נשמרת, הקהילה הקיבוצית המקומית כולה מקבלת החלטות עקרוניות ולתנועה יש נוכחות ביישובים – מה שמצדיק את מושג "הקיבוץ", המשתנה והשיתופי כאחד, גם במציאות ימינו. והסיכון – הוא קיים דווקא מבפנים: "יותר מאי-פעם הדבר נתון בידי הקיבוצניקים. לשמור על קיבוץ בימינו פירושו משימה יום-יומית אשר תרפה מן החבר רק אם החבר ירפה ממנה" (עמ' 192).

בסקירה זו דנו לא רק בספר אחד אלא בהשתלשלות מחקריהם של אליעזר בן-רפאל וחבריו המביאים את תולדות השינויים הרדיקליים שחלו בקיבוץ בשלושת העשורים האחרונים. הסבריהם התאורטיים החלו **בקדמה כנגד שוויון** ב"ריבוד הקיבוצי המודרני" וב"קבוצות הקונפליקט הצוברניות" שבו; הועמקו **במהפכה לא טוטלית** בשרטוט הזהות הקיבוצית כמורכבת מתחומי הקהילה (ובה שוויוניות שיתופית כנגד אינדיבידואליזם), המשק (שותפות עסקית כנגד הישגיות) והאליטיזם הפוליטי-ציבורי (סטטוס של מנהיגות כלל-לאומית כנגד אגואיזם קולקטיבי); הומשגו **בדרכים המתפצלות** כ"הבנייה קולקטיבית מחדש" בתהליך תלת-שלבי של "פירוק ובינוי", "גיבוש הייחוד" ו"ניסוח מחדש של הזהות הקולקטיבית" – ונחתמו ב"פלורליזם הקיבוצי" ו**סיכון ההישרדות** של הקיבוץ. בן-רפאל וחבריו התמידו כל השנים בגישתם הסוציולוגית הקונפליקטואלית, הרואה בקיבוץ המשתנה תדיר חלק מהחברה המודרנית הישראלית, והתנגדו לתפישה ההתפתחותית של חוקרי הקיבוץ מאז שנות ה-50 של המאה העשרים, יונינה טלמון-גרבר, מנחם רוזנר וחבריהם, שראו בקיבוץ תופעה אוטופית של חברה אחרת ומושלמת, שאם לא תשמור ברבות השנים על ערכי השוויון והשיתוף שלה לא תיוותר כקיבוץ. אפשר כמובן לנקוט גישה מחקרית זו או אחרת, אך אין ספק, שמחקריהם המתמשכים של אליעזר בן-רפאל וחבריו מביאים את תולדות הפרק האחרון (עד כה) בסיפורו של הקיבוץ, על כל תמורותיו, ומשלימים בכך את מחקרו ההיסטורי המקיף של הנרי ניר.